

*Kristoffer Hillesland og
Leonhard B. Jansen*

Hylestad stavkirke gjenoppstår – historier, georadar og rekonstruksjon

Hylestad Stave Church Resurrected – Stories, GPR, and Reconstruction

This article examines Hylestad Stave Church in Setesdal, Agder. The church is considered an abandoned medieval church site and is no longer visible on the surface today. The Hylestad Portal, the most famous of medieval stave church portals in Norway, comes from this site. Medieval church sites are complex archaeological and historical locations, often with roots in pre-Christian practices. Many of these abandoned church sites lack precise location information and risk damage from modern interventions. This is also the case at Hylestad. There is no comprehensive review of the church site's history, and the source material is fragmented and incomplete. A GPR survey conducted in 2021 has renewed interest in the site for further research, along with older source materials. This article explores how the new geophysical surveys contribute to a more comprehensive understanding of the existing archaeological and written sources from the church site, and how they enhance the understanding of the stave church as an important archaeological and historical source.

Hylestad stavkirke – et nasjonalt symbol

I Norge er det registrert et stort antall nedlagte kirkesteder fra middelalderen; steder der det er eller har vært en kirke eller kirkegård med opprinnelse i middelalderen (Riksantikvaren 2020:4). Det er anslått at det ble bygget opp mot 2000 slike kirker i Norge frem mot 1500-tallet (Brendalsmo & Eriksson 2015:106–108), og over 600 kirkesteder med opprinnelse i middelalderen er fortsatt i bruk i dag (Riksantikvaren 2020:4). Et av disse kirkestedene skiller seg noe ut fra de andre, Hylestad stavkirke i Setesdal i Agder. Kirken er i dag helt borte fra overflaten, og visuelt sett må den regnes som svært beskjeden sammenlignet med mange av de andre, stående stavkirkene i Norge. Likevel er det Hylestad stavkirke som ga motivet til den norske enkroningen fra 1997 og 50-lappen fra 1985, hvor motiv fra Hylestad-portalen er avbildet. Hylestad stavkirke kan derfor ansees som et nasjonalt symbol (figur 1).

I 2021 ble det utført en georadarundersøkelse av kirkestedet (Hillesland 2021). Initiativtaker for undersøkelsen var stiftelsen Setesdal stavkyrkje. Formålet var å få en mer nøyaktig stadfesting og kartlegging av området som et ledd i en rekonstruksjon av kirkestedet.

Figur 1. Kunstnerisk fremstilling av Hylestad stavkirke og kirkested. Fra: A. Ryningen: Valle kommune bd. II. Gards- og ættesoge Hylestad. Valle kommune. 1985. Av O. Bjørgum.

Figur 2. Oversiktskart hvor Hylestad er markert i Valle kommune, Agder fylke. Kartgrunnlag: OpenStreetMap (and) contributors, CC-BY-SA. Kart av K. Hillesland.

Arkeologisk museum i Stavanger ble kontaktet, og arbeidet ble gjennomført i samarbeid med Setesdalsmuseet og Agder fylkeskommune.

I denne artikkelen vil vi presentere resultatene fra de nye undersøkelsene og på nytt gå igjennom det tidligere kildematerialet fra Hylestad. Det finnes ikke noen komplett kildegjennomgang for kirkestedets historie, og kildematerialet bærer preg av å være oppstykket og fragmentarisk. Målet med artikkelen er derfor å gi en samlet presentasjon av det tilgjengelige historiske og arkeologiske kildematerialet fra Hylestad. Med bakgrunn i dette vil vi kort skissere Hylestads kronologi og bruk fra forhistorisk til historisk tid, og diskutere hvordan de nye geofysiske undersøkelsene kan gi et mer utfyllende bilde til de eksisterende arkeologiske og skriftlige kildene fra Hylestad. Dette vil bidra til en grundigere forståelse av kirkestedets historie, som vil være viktig for videre forskning og for den planlagte rekonstruksjonen av kirkestedet.

Hylestad og undersøkelsesområdet vårt ligger i Valle kommune i Setesdal, som er dalføret langs Otra-vassdraget, fra Evje i sør til Hovden i nord (figur 2). Kildene forteller at det gamle navnet på gården hvor kirken lå, var Hylje. Selve kirkestedet ligger på grunn som i dag er en del av gården Bjørgum. Gårdsnavnet lever videre i sognenavnet Hylestad, som er søndre del av Valle prestegjeld. Landskapet i Setesdal varierer fra flate bygder til vilt og vakert høyfjell, med høye, bratte fjell på begge sider av dalføret. Veien gjennom dalen går innom små og større tettsteder langs Otra, som er den lengste elven i Agder fylke. OTRAS bredde varierer, og noen steder glir den over i store innsjøer. På begge sider av dalen ligger Setesdalsheiene, omfattet av kommunene Evje og Hornnes, Bygland, Valle og til sist Bykle (Hillesland 2021:7). Setesdal er kjent for å være rik på kulturminner. Det er dokumentert menneskelig aktivitet i dalen gjennom stort sett hele forhistorien, fra tidlig steinalder frem til nyere historisk tid (e.g. Jansen & Ryningen 1994:19–20).

Hylestad – et middelaldersk kirkested

Samlet sett utgjør de middelalderske kirkestedene og sognkirker som Hylestad kirkested en relativt stor kulturminnekategori. De må ansees som komplekse lokaliteter med mange elementer, og kan ha flere utfordringer og tolkningsproblemer knyttet til seg (e.g. Brendalsmo og Stylegar 2003; Riksantikvaren 2020:4; Kristiansen mfl. 2022). Kirkestedene oppstod sjelden isolert. De ble ofte oppført på steder hvor førkristen tro hadde vært praktisert, eksempelvis på gravfelt eller offersteder fra jernalderen og på allerede eksisterende gårder som religiøse eller sosiale samlingssteder (Brendalsmo 2009:82–84). Dette medfører ofte at kirkestedene har en lagdelt historie, som kan gjøre det utfordrende å bestemme hvilken tidsperiode ulike funn tilhører, og hvilken funksjon stedet hadde til forskjellige tider. De fleste kirkene hadde begravesesrett, og kirkegårdene var gjerne små, ofte bare 30 x 30 m i utstrekning (Knudsen mfl. 1963:396–398; Riksantikvaren 2020:4).

Vår kunnskap om Hylestad stavkirke har lenge vært begrenset. Det har også rådd tvil om stavkirkens eksakte plassering. Det er flere historiske og muntlige kilder som gir en omtrentlig stadfesting, men vi har lite informasjon om kirkestedet, kirkegården, de tilhørende bygningene og størrelsen på disse. Hylestad trekker oss dermed over til en problematikk som er felles for mange av de middelalderske kirkestedene i Norge, nemlig at de mangler sikker plassering (Kristiansen mfl. 2022). Tidligere kildegjennomganger for kirkesteder i Norge viser at det ofte ikke finnes andre beskrivelser enn at «det skal ha stått en kirke på et bestemt sted», uten at dette kan belegges nærmere, eller at overnaturlige krefter og andre sagn eller eventyr

plasserer kirkestedet til et bestemt sted eller lokalitet (Brendalsmo og Stylegar 2003:69). Som vi skal se, er dette også tilfelle med Hylestad. Slike skriftlige kilder fra middelalderen er gjerne fragmentariske. Kilder som kirkebøker, brev eller kart kan være mangelfulle, med uklare eller motsigelsesfulle opplysninger. Disse usikkerhetene gjør det utfordrende å utføre arkeologiske undersøkelser eller iverksette effektive bevaringstiltak på de middelalderske kirkestedene. Likevel finnes det interessant nok flere eksempler hvor det gjennom skriftlige og/eller arkeologiske kilder kan belegges at det faktisk har stått kirker på det stedet som i sagnet blir utpekt som opprinnelig byggeplass (Brendalsmo og Stylegar 2003).

Eksempler på dette kan være Åknes kirkested i Åseral og Sånum i Mandal i Agder. I disse tilfellene ble det utført arkeologiske registreringer på lokaliteter der tradisjonen hevder det skal ha stått kirker, og i begge tilfeller ble det påvist rester av kirkebygg og graver (Brendalsmo og Stylegar 2003:72–76). Et annet tilsvarende eksempel kan sees på Faret i Skien i Telemark (Reitan 2006). I Agder generelt sett er det tidligere gjennomført flere innsamlinger av tradisjon og sagn knyttet til kirker og kirkerelaterte hendelser, slik at det finnes et stort materiale på tematikken fra denne regionen. Dette inkluderer også Hylestad, men som vi skal se av kildegjennomgangen, ble det aldri funnet sikre spor etter et middelaldersk kirkested her ved arkeologiske utgravninger. Dette reflekterer igjen de usikkerhetene som ofte er knyttet til de nedlagte kirkestedene og deres kilder.

Mange av kirkestedene ligger i dag ofte i områder som blir benyttet til andre formål etter at de av ulike årsaker er blitt nedlagt (Bertelsen 2002; Bertelsen 2016; Brendalsmo og Eriksson 2015:97–110). Dette kan eksempelvis være til åker, beitemark, industri, boligområder eller lignende (Brendalsmo og Eriksson 2015:97; Kristiansen mfl. 2022:81–83). Siden de ofte mangler sikker plassering, står mange av kirkestedene i fare for å bli ødelagt, fjernet eller skadet som følge av moderne inngrep og naturlig erosjon (Brendalsmo og Eriksson 2015:97). Fordi mange kirkesteder ligger under jordbruksland eller boliger, er det ofte vanskelig å gjennomføre arkeologiske undersøkelser. Dette begrenser mengden og kvaliteten på kildematerialet som kan undersøkes. Arkeologiske funn ved middelalderske kirkesteder kan også være vanskelige å tolke, spesielt når de ligger i områder som har vært i bruk til andre formål i ettertiden, da funnene kan være forstyrret eller fragmentert av eksempelvis jordbruk.

De middelalderske kirkestedene utgjør av disse grunner en kulturminnetype med store utfordringer for forvaltning og forskning (Kristiansen mfl. 2022:81–83), særlig siden det fortsatt kan ligge godt bevarte bygningsrester eller graver like under overflaten (Riksantikvaren 2020:4). I denne sammenheng skal det også nevnes at det er etiske utfordringer knyttet til håndteringen av middelalderske kirkesteder, spesielt når det gjelder undersøkelser som kan involvere menneskelige levninger fra nyere tid.

Til tross for problematikken med kildematerialet til de nedlagte kirkestedene er de likevel viktige kilder til middelalderens liv og samfunn, og det er derfor gode grunner til at vi forsøker å bevare og dokumentere dem (Kristiansen mfl. 2002). Dette kan eksempelvis gjøres gjennom studier av historiske kilder, arkeologiske utgravninger eller, som i tilfellet med Hylestad, bruk av nye metoder som georadar og geofysikk. Hylestad kirkested kan fortsatt ansees som en utforsket kilde til kunnskap om Setesdals befolkning og samfunn i middelalderen. En ny gjennomgang og vurdering av kildene fra kirkestedet vil være viktig for videre forskning på Hylestad, særlig siden kirkestedet nå skal rekonstrueres. Vi skal i det følgende se nærmere på det kildematerialet vi har tilgjengelig fra Hylestad.

Figur 3. Kartutsnitt fra Valle kommune i Agder fylke, hvor Hylestad og historiske stedsnavn er markert på nordsiden av Otra elven. Kartgrunnlag: OpenStreetMap (and) contributors, CC-BY-SA. Kart av K. Hillesland.

Figur 4. Oversiktsfoto av Hylestad slik det ser ut i dag, hvor kirketomten er markert. Foto: Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger. CC-BY-SA.

Kildegjennomgang – historien om Hylestad kirkested

Middelalder og førreformatorisk tid (ca. 1130–1536/37).

Hylestad kirkested kan plasseres like vest for bebyggelsen på gården Bjørgum. Tunet på Nordihus Bjørgum (gnr. 67/4), ble på 1800-tallet flyttet slik at det nå ligger tett opp til den gamle kirketomten (Skre 1983:1). Området utgjør i dag flat, heldyrket mark, og avgrenses i sør av elvebredden til Otra. Nordover skrår landskapet kraftig oppover før det avgrenses av bratte fjellskrenter og skogkledd åser. Landskapet karakteriseres ellers av spredt gårdsbebyggelse, skog og beitemark (Hillesland 2021:7).

Det antas at stavkirken ble reist omkring 1175, men dette er noe usikkert. Den nevnes første gang som «Ecclesia de Hulesta» i pavelige regnskaper, datert til 5. august 1327. Det året var en utsending fra biskopen i Stavanger bispedømme i dalen for å samle inn tiende (Jansen 1989:10; Skre 1983, 1 (t.o. PN 24)). I samme kilde omtales også Bykle og Valle kirker samt Nomeland kirke, som lå på vestsiden av Otra, ca. 1200 m nord for Valle kirke. Vallebygda hadde altså to kirker i høymiddelalderen. Det er også omtalt at biskopen var på besøk i Hylestad i 1429 (t.o. DN: XI:148), og det sies videre i et brev fra 1592 at Den norske kirke eide land på Hylje (Jansen 1989:11–12).

Kirkestedet ble etablert på Kyrkjeodde på gården Hylje. Gården Bjørgum hadde sitt tun nærmere Bjørgeevja, ca. 250 m fra kirken der det i dag heter Tuptin (figur 3). Sør for Bjørgum ligger Kåsland, et navn som i seg selv indikerer gammel gård. I Bjørgedalen, som strekker seg østover fra Bjørgum, er det flere steder utvetydige spor etter høymiddelalderbosetning, og et sagn knytter gårdene sammen med svartedauden (Jansen & Rynningen 1994:129). Det er derimot ingen boplasser her som er registrert i kulturminnedatabasen Askeladden, og det kan være flere ødegårder her enn hva sagnet beretter.

Mot vest, 600–700 m fra kirkestedet, hadde Hovet og Haugen sine tun. Ca. 2 km nord-enfor selve bebyggelsen på Hovet/Haugen ligger Tveitbakk. I en rettsak fra 1678 blir det påstått at denne eiendommen i sin tid hørte til Hylje (Ryningen 1985:11, 113) Se også: (Askeladden ID: 76543, 31776, 70277 (Tveitbakk) og Askeladden ID: 51497 (Tveitbakkskrone)). Som vi skjønner, er grensene mellom gårdene flytende, men trolig er sognenavnet Hylestad fra et eldre gårdsnavn. Derimot er det ukjent hvor kirken har stått. Gårdens og kirkens eldste plassering «må vistnok søges i GN. 65 Hovet eftersom denne Gaard i Stev og andre gamle Vers saavelsom i dagligtalen ofte benævnes Kyrkjebygdi eller forkortet: i Býgdinn (Rygh 1898:224).

Den første kirken skal imidlertid ikke ha stått på Bjørgum. Tradisjonen vil ha det til at denne ble bygd i Tveitbakkskrone under Stigsfjædd, lengst nord på Hovet/Haugen. Huset til presten stod der det i dag heter Prestehytta (figur 3). Så skulle kirken flyttes og settes opp på Nomeland, på vestsiden av elva. Ifølge et sagn likte ikke tussene dette, og om natta kom de og kastet tømmeret på elva. Det drev i land i Kyrkjeodde på Bjørgum, og da måtte kirken bygges der. Denne typen sagn sees ofte i relasjon til kirkesteder som ligger nær vann (Brendalsmo og Stylegar 2003:69). Tveitbakk ligger ca. 3 km fra Hylestad kirkested, og er en av de mange forlatte høymiddelalder-gårdene i dalen. Et stort gravfelt vitner om bosetning over lengre tid (Jansen og Ryningen 1994:80), og det er ikke uvanlig at det fortelles sagn om kirker på steder der det også er registrert eldre gravminner.

I kildematerialet sies det at Hylje prestegård skal ha tilhørt kirkestedet, og tilstedeværelsen av en prestebolig nær elven nevnes også i muntlig tradisjon (Blom 1896:119–126). I Nordihustunet rett øst for kirkestedet, forteller sokneprest Blom, skal det visstnok fortsatt finnes rester av denne boligen. Videre skal det ha vært prestestue på «Kirkemo», som ligger like vest for kirkestedet (figur 3). Det er svært sannsynlig at det i katolsk tid har vært en hjelpeprest på Hylestad som bodde på Bjørgum før svartedauden (ca. 1348/39). I et brev fra 1348 nevnes en Sira Olav til Valle som mulig prest, men det finnes ingen andre kilder som kan bekrefte om han også var prest i Hylestad. Plasseringen av presteboligen i forhold til dagens landskap er usikker, men godset skal ha gått under navnet Hylje eller Hylje-prestebol (Blom 1896:126, 199) (figur 3). Fra samme tid finnes også et sagn om at det skal ha stått et kapell og en «munkehaug» med steinkors på Hovet eller Haugen (Blom 1896:131). Muligens er dette en antydning om at det på et tidspunkt i middelalderen sto en kirkebygning eller et kapell også på Hovet eller Haugen.

Vår kanskje viktigste kilde til denne tiden er Hylestad-portalene (figur 5). Som nevnt innledningsvis utgjør disse deler av den gamle stavkirkeportalen, det vil si inngangspartiet til kirken (Oldsakssamlingen 2000:9). Stavkirkeportalen (portal I) er dekorert med utskårne scener fra sagaen om Sigurd Fåvnesbane. Sigurd er en germansk og nordisk helteskikkelse, og figurscenene har hedensk opphav. På den høyre portalplanken er sagnet om Sigurd skåret i medaljonger, slik vi kjenner det fra manuskripter, malerier og spesielt dekor i engelske og franske tekster fra sent 1100-tall. I den venstre portalplanken glir motivene mer over i hverandre, og vi ser uttrykk som er mer kjent fra tekstilarbeider, deriblant fra Osebergskipet (Oldsakssamlingen 2000:9).

På det andre portalsettet (portal II) er utskjæringene en kombinasjon av plante- og dyreornamentikk med norrøn inspirasjon. Overstikket som har bundet de utskårne portalsidene sammen i toppen, er i dag ansett som tapt for begge portalene (Jansen og Ryningen 1994:86). Hylestadportalen viser sammenhengen mellom det tidligste kirkestedet og den hedenske

Figur 5. Hylestad-portalen. C4321, portal. Fra Unimusportalen, av O. Holst. Hentet fra Unimusportalen CC BY-SA 4.0.

skikken. Her var norrøn tematikk sentral i motivene, som vi ser ved de klare parallellene til eksempelvis Osebergskipet (Oldsakssamlingen 2000:9). Dette kan tolkes som at den hedenske kulturen som hadde rådd i førkristen tid, fortsatt preget befolkningen i Setesdal og de nærliggende fjell- og dalstrøkene, selv om kristendommen nå var Norges offisielle religion. Dette er også forholdsvis vanlig for den tidlige middelalderen i Norge, da vi ofte ser norrøne elementer i samfunnet i overgangen mellom hedensk og kristen tro, og i tillegg ble sagalitteraturen nedskrevet i denne perioden (e.g. Hoftun 2004; Hoftun 2008).

Ifølge sagnet skal portalene fra Hylestad opprinnelig ha stått i Tolvkyrshelleren i Sirdal (Blom 1896:124–125; Hauglid 1973:228). Biskopen i Stavanger hadde vigslet en heller øverst i Sirdal til kirke, og to jenter fikk i oppgave å skjære portaler. Men før de ble ferdige, hadde sirdølene bygd kapell på Lunde, og da ville de ikke lenger ha portalene. De to jentene tok

derfor portalene med seg til Hylestad, hvor de ble satt inn i kirken (Jansen 198:13). En lignende portal er også tatt vare på fra kirken i nabosognet Austad (Hauglid 1973:228). Parallellt til Hylestadportalen kan også sees fra fordums Vegusdal stavkirke (Jansen 1989:12–13).

Nyere tid og etterreformatorsk tid (1536/37)

Rett etter reformasjonen (ca. 1536/1537) nevnes Hylestad i et fåtall skriftlige kilder. Den da forlatte gården Hylje omtales i kildene første gang sommeren 1580. Valle prestegjeld hadde fått ny prest, og han får på forespørsel bekreftet fra to tidligere prester at de i deres embetstid hadde leieinntekter av Hylje. Bøndene på nabogårdene Bjørgum og Haugen skattet av en landskyld på 3 ksk. (kalveskinn) hver, mens Hovet skattet for 6 ksk. (Verdien på gårdene ble oppgitt i huder og skinn, her kalveskinn.) Det betyr i praksis at det ikke lenger bodde noen på Hylje. Det finnes heller ingen skriftlige kilder som bekrefter at det noen gang har bodd prest på stedet, men i en rettssak i 1615 påstås det at presten hadde sitt tun der det heter «Waage Stue», og at gården Hylje lå «stent og rent fra de andre omkringliggende Gaarde» (Blom 1896). Man kunne se fire tufter og spor etter gamle åkre. Det vokste høye trær på stedet da, så det var tydeligvis lenge siden noen hadde bodd der. Tomta etter prestegården er trolig det som under pløying dukker opp 20–30 meter øst for tunet på det som i dag er bnr. 4 Nordhus på Bjørgum (figur 3).

Utover på 1600-tallet ble det avholdt en rekke rettssaker. I rettsdokumenter fra 1615 og 1618 kommer det frem hvordan oppsitterne på Bjørgum, Haugen og Hovet (figur 3), forsøkte å lyve på seg eiendomsretten til det som ved nærmere avhør viste seg å tilhøre prestegården. I disse dokumentene fremkommer lokalitetsnavn som Krossvatn (fiskevann under prestebolet), Prestevarden, Mjåvatn og Mauredalen, som alle skal ha hørt til Hylje. Likedan at Preststøyl er samme sted som siden ble kalt Flatestøyl (Ryningen 1985:9–10). Bøndene måtte omsider bekjenne å ha tatt seg til rette på den gamle prestegården. Vallepresten tildømtes eiendomsretten, og bøndene fortsatte å betale leie frem til 1801, da Hylje ble solgt på offentlig auksjon og delt mellom bøndene på de tre gårdene (Grågå 1620; Blom 1896:119–126).

Vi tror at det gamle fellestunet fremdeles var i bruk da bøndene kjøpte prestegodset. Grunnen til det er at bnr. 2 og bnr. 4 på Bjørgum i dag har sine tun på grunn som fra gammelt hørte til Hylje. Fordi bnr. 4 er plassert like foran kirkestedet, kan vi også driste oss til å mene at tunet ble flyttet dit etter at kirken ble revet i 1838, men før det første fotografiet som viser bebyggelsen på Bjørgum, ble tatt i 1875. Husmannsplassen Kyrkjemo, senere bnr. 5, lå vest for kirken med grense mot Hovet, bnr. 6. Kildene forteller at det der bodde folk fra tidlig 1800-tall, dvs. mens kirken fremdeles var i bruk (Ryningen 1985:19, 67).

I dag deles dette arealet mellom tre matrikelgårder; gnr. 65 Hovet, gnr. 66 Haugen og gnr. 67 Bjørgum. De mulige høymiddelalder-gårdene er alle blitt del av et større fellesskap. Bjørgum-gårdene er i stor grad et definerbart område, men hva som hører til Hovet, og hva som hører til Haugen, er vanskelig å definere fordi eiendommene ligger om hverandre. Utskiftninger og handel har forandret eiendomsgrensene, og i 1801 ble også Hylje uten videre innlemmet.

Den gamle stavkirken i Hylestad skal ha blitt revet rundt 1664 (Hauglid 1973:216). Etter rivningen ble det anlagt en laftet langkirke på det samme stedet som erstatning. Kirken ble bygd av Oluff Halstensen, og lignet visstnok på Bykle gamle kirke. Inngangsportalene til stavkirken, Hylestad-portalene, ble integrert i det nye bygget (Hauglid 1973:216). Den nye kirken hevdes å ha vært «20 alen lang og 10 alen bred» (Blom 1896:125), det vil si ca. 12 m

lang og 6 m bred. Bygget inkluderte våpenhus og tårn med to klokker. Av Hylestad-portalen ble portal I plassert i skilleveggen mellom koret og skipet, mens portal II ble plassert ved hoveddøren til våpenhuset. I 1723 ble kirken solgt på auksjon til bygdefolket (Rex 1723), og i 1781 står det skrevet at kirken fikk ny altertavle, malt av Ole Neuwerth i Kristiansand (Bugge 1953:40). Den nye kirken fra 1664 ble stående på stedet frem til våren 1838. Dette året ble den nåværende Hylestad kirke reist på Rysstad, på motsatt side av Otra (figur 3) og innviet 30. juni 1839 (Jansen 1989:19–20; se også Ose 1957:59).

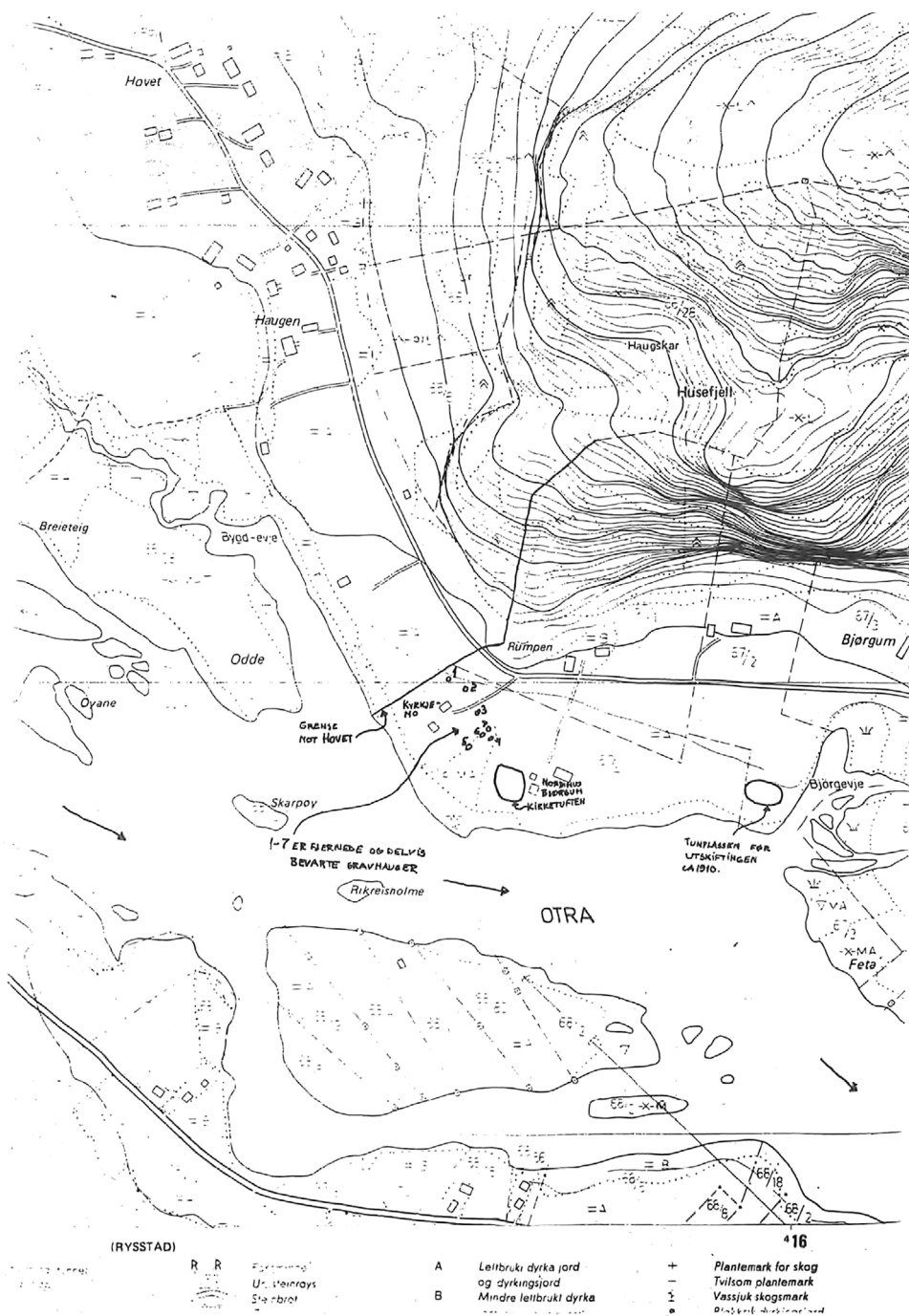
Tømmerkirken fra 1664 ble altså avviklet og revet i 1838. Kirkegårdsmuren ble også flyttet over til det nye kirkestedet på den andre siden av Otra (Skre 1983:1–3). De gamle stavkirkeportalene havnet i denne prosessen på hver sin gård. I 1867 og 1876 ble de kjøpt av Universitetets oldsaksamling og flyttet til Kulturhistorisk museum i Oslo (Hauglid 1973:216; Jansen 1989:14). Under rivningsarbeidet ble det på stokken over inngangen til koret funnet to deler av et overskåret tekstil, kalt «braakvetil» eller «brudventil». Dette er et stykke grovt, vevd tekstil av ull, som etter sagnet ble overskåret av presten, mens to ektefeller som skulle skilles, holdt fast i det. Det ble også funnet mellom 24 og 35 mynter fra første halvdel av 1200-tallet til ca. 1442. Den eldste av dem er fra Håkon Håkonsons tid og vitner om aktiv bruk av kirken i denne perioden (Blom 1896:126–127; Skre 1983:1; Jansen og Rynningen 1994:80–83). Nedleggelsen i 1838 markerer slutten på Hylestads funksjon som kirkested, etter ca. 663 år. Det er antatt at opp mot 14 000 mennesker ble gravlagt på kirkegården i denne perioden (t.o. Bjørgum 1977).

Arkeologiske undersøkelser i nyere tid

Den lange bruken av kirkestedet har uten tvil satt sitt preg på landskapet. Minnet om kirken holdt seg levende blant folket i dalen. Dette kan vi anta fordi det ifølge gamle muntlige beretninger sies at det lenge fantes synlige elementer på overflaten av den gamle kirketomten (e.g. Ose 1957:59). Stedsnavnene Kyrkjemo og Kyrkjeodde levde også videre. Der kirkegårdsmuren hadde stått, var det en synlig voll. På innsiden av den var det tett i tett med tuer etter graver. På den nordlige/nordøstlige delen var det et lite parti uten noen synlige spor på overflaten. Man antok at det var her kirken hadde stått, men at det ikke var sikkert (Skre 1983:2; se også Bjørgum 1977).

Disse muntlige kildene er den eneste informasjonen vi har om kirkestedet i nyere tid, og de ga en omtrentlig plassering av det. Fra dem vet vi at området ble liggende som utmark frem til 1940-tallet (Skre 1983). Siden det på dette tidspunkt var over 40 år siden området var blitt brukt til gravlegging, betydde det at kirkegården kunne brukes til andre formål (Hylestad Sokneråd 1983 (t.o. Kirkeordning for Den norske kirke 2020 §43)). Den daværende eier av Bjørgum tok initiativ til å dyrke opp kirkesletten, og det ble utarbeidet en plan for dette (Skre 1983:2). Dyrkingsplanen ble satt i verk i 1942/43, og sporene etter kirken og kirkegården ble visket ut. Formannen i menighetsrådet i 1983, Torleiv A. Bjørgum, var med da kirkesletten ble pløyd for første gang, og kunne berette at det dukket opp en hodeskalle under pløyingen (Skre 1983:2). Jordstykket ble tatt i bruk som beite, og skal senere ha blitt pløyd to-tre ganger. I 1974 ble det pløyd med stor traktor og plogskjær, og siste pløying skal ha skjedd i 1977 (Skre 1983:2).

I 1974 ble det tatt et lokalt initiativ for å frede og gjerde av kirkestedet (Skre 1983:2). Initiativet var anonymt innsendt, og vitner om at lokalbefolkningen fortsatt var klar over at området utgjorde hellig grunn. Saken gikk til kommunestyret og deretter til Riksantikvaren. I denne sammenheng utførte Øivind Lunde fra Riksantikvaren en befaring i 1977, og

Figur 6. Kart fra Skres undersøkelser i 1983. Den antatte plassering av kirketuften er markert, samt flere gravhauser. Fra Skre, 1983.

han anbefalte en prøveundersøkelse. Området ble fortsatt liggende som beite, men i 1981 kom en henvendelse fra grunneieren om igjen å få pløye opp kirkestedet (Riksantikvaren 1981). Ansøkingen ble ikke tatt til følge, og området ble i stedet liggende uten drift. Riksantikvaren tok sikte på å gjennomføre den planlagte prøveundersøkelsen på stedet i 1983 (Riksantikvaren 1982), og grunneieren ble informert. Undersøkelsen ble foretatt i juni 1983 av Lyder Marstrander og Dagfinn Skre. Formålet med denne begrensede utgravningen var å avklare hvilke skader kirkestedet hadde tatt av pløyingen. Det ble også lagt vekt på å finne grensene for kirkegården (Skre 1983:3).

Da undersøkelsen startet, var ingenting synlig på overflaten som tydelig kunne peke ut stedet som et kulturminne. Gressletten hvor kirkestedet var antatt plassert, hadde et noe forhøyet nivå og kupert terreng i forhold til resten av marken. I tillegg var gresset grønnere her, og vi kan anta at disse forskjellene stammet fra de mange årene med gravlegginger. Det ble likevel antatt at mye av kirkestedet hadde gått tapt. Trolig var det pløyingen på 40- og 70-tallet som hadde fjernet de aller siste sporene av kirkestedet fra overflaten (Skre 1983:4, 9–10).

Undersøkelsen til Skre og Marstrander ga forholdsvis gode resultater. Det ble åpnet til sammen 11 små håndgravde søkesjakter på lokaliteten, derav 8 funnførende. Det ble funnet både brent og ubrent beinmateriale. En mynt fra 1700-tallet ble også funnet, samt fragmenter av en jernöks med avtrykk etter tekstil. Videre fant de et stort antall forstyrrede graver og rester av skjelett. De døde lå på rekke og rad, med krysslagte armer og vending mot øst. Likevel var det generelt sett dårlige bevaringsforhold for beinmateriale, som også kan forklare hvorfor det ikke ble funnet flere skjeletter ved pløyingen på 40- og 70-tallet (Skre 1983:4–10).

Funnene som ble gjort, indikerte at det undersøkte området utgjorde Hylestad gamle kirkested. Likevel var det ikke mulig å gi noe svar på hvor kirkebyggene hadde stått, verken gjennom gjenstandsmaterialet eller arkeologiske strukturer. Overflateraseringen som pløyingen hadde medført, hadde gjort stor skade på de øvre jordlagene og tilknyttede kulturlag. Gjenstander fra kirkestedets lange bruksperiode lå spredt utover pløyelagene. Grunne graver og spor etter kirketuften var blitt skamfert, men ploegen hadde ennå ikke nådd ned til den vanlige gravleggingsdybden, som gjorde det sannsynlig at det fortsatt fantes et stort antall urørte graver her, og at kirkegården var bevart. Man måtte likevel regne med at alle fundamenter til mulige kirkebygg var fjernet, men mulige nedgravninger knyttet til eldre kirkebygninger kunne fortsatt ligge bevart. Dette utgjorde konklusjonen til undersøkelsen, og problemstillingene var delvis blitt besvart (Skre 1983:4–10 m/vedlegg). Selv om det ikke var blitt funnet noen spor etter stavkirke og kirkebygg, kunne det delvis bekreftes at Hylestad kirkested lå her. Man kunne også tegne opp en omtrentlig avgrensning av kirkestedet. I forbindelse med kirkejubileet i 1989, da den nye Hylestad kirke var 150 år, ble det reist en minnestein i lunden litt nordøst for kirkestedet.

Hylestad i forhistorisk tid

De arkeologiske undersøkelsene på 80-tallet konkluderer arbeidet som er gjort på kirkestedet i nyere tid. Undersøkelsene til Skre og Marstrander trekker også inn en annen tematikk som ikke er like godt utforsket. I den ferdigstilte rapporten fra 1983 nevnes det et antall gravhauger som ligger i utkanten av kirkestedet (Skre 1983:1) og tilknyttet førkristen gravleggingspraksis og hedensk tro (Østmo og Hedeager 2005:135–140). Tre store gravhauger var synlige på overflaten, like nordvest for kirketomten (nr. 5, 6 og 7, figur 6). Det sies også at ytterligere tre-fire gravhauger ble fjernet ved dyrkingsarbeid i 1927 på Kyrkjemo, som er

gården like nordvest for kirketomten, av Asbjørn H. Bjørgum, som var daværende grunneier (nr. 1, 2 og 3, figur 3 & 6). Disse haugene skal ha hatt fotkjede, og omtrentlig plassering på haugene ble pekt ut av grunneieren (Skre 1983:1). Fotkjeden bestod av en sirkel av stein, og det ble funnet trebiter inne i gravhaugene. En siste gravhaug (nr. 4, figur 6) skal senere ha blitt fjernet av Vegvesenet da det ble hentet ut grus til en ny bygdevei. Også denne lå like nordvest for kirkestedet (figur 6). Valle kommune er overrepresentert når det gjelder gravfunn i Aust-Agder. Ca. 20 % av alle gravfunn fra yngre jernalder er gjort her (Paulsen 2006:5). Verd å merke seg er at det i all hovedsak dreier seg om løsfunn i forbindelse med jorddyrking, ikke planlagte utgravninger.

Om vi ser på nærområdet rundt Hylestad kirkested, ser vi at de gravene som Skre nevner på 1980-tallet, ikke opptrer isolert. Rett sørøst for kirkestedet er det registrert en liten gravhaug ved bredden av Otra (Askeladden ID: 12097-1). Noe lenger nord for Kyrkjemo, i dag på grunn som hører til Hovet, ligger nok et stort gravminne (Askeladden ID: 21911-1). Denne haugen ble det tatt ut masser fra ved veiarbeid på 1930-tallet, men den er fortsatt synlig på overflaten. Rett nord for denne ligger to andre graver (Askeladden ID: 100925-1 og 100929-2). I relasjon til disse er det funnet hele fire kokegroplokaliteter ved arkeologiske registreringer og utgravninger. Kokegropen finnes ofte like ved gravlegginger, og dateres ofte til bronsealder/jernalder. I en slik kontekst tolkes det ofte som at de har sammenheng med gravlegginger, rituelle måltid og andre hendelser knyttet til førkristen religion (e.g. Gustafson mfl. 2005). Med bakgrunn i det arkeologiske materialet kan det tolkes slik at det har vært et gravfelt fra forhistorisk tid rundt kirkestedet. Gravene er alle over 10 m i diameter og forholdsvis store. Det kan tyde på at de menneskene som var gravlagt her, hadde en viss status i samfunnet (Østmo og Hedeager 2005:135–140).

Det er mye som tyder på at det har bodd mennesker på Hylje i lang tid. Dette støttes videre av eldre, muntlige beretninger fra lokalbefolkningen. Som nevnt tidligere lå husene på gården Bjørgum samlet i ett tun ved Bjørgeevja, ca. 250 m øst for kirkestedet. Eierne av den gamle tunplassen, Torleiv A. Bjørgum, kunne fortelle at det lenge var spor etter tufter i åkeren på dette stedet, og at det finnes store mengder kokestein i jorden her (Skre 1983:2) Dette tyder på at tunplassen kan gå langt tilbake i tid. (Se også Brendalsmo og Stylegar 2003.)

De arkeologiske sporene er ikke begrenset til området like rundt Hylestad kirkested. Grensen mot gården Hovet går like i bakveggen på våningshuset på Kyrkjemo. Deretter er det vekselvis Hovet og Haugen helt opp til grensen mot Valle sogn (figur 3). Flere steder er det registrert gravminner, kokegropfelt og bosetningsspor. Der det heter Haugane, ca. 1 km nord for Hylestad kirkested, ligger det også et stort gravfelt fra jernalderen, med 17 registrerte gravhauger, med funn av sverd, skjoldbuler og spyd (Paulsen 2006:3–5 (t.o. Askeladden ID: 41798)). Noen av gravene i området er tidsbestemt til vikingtid (Kjos 2009:3). Andre funn på gården inkluderer en beltering og nøkkel i bronse fra folkevandringstiden. Sannsynligvis strekker bosetningen seg her langt tilbake i tid. Vest for kirkestedet er det ikke funnet like mange arkeologiske spor, men også her er det registrert blant annet fire kokegroplokaliteter. Mange av disse sporene ble arkeologisk registrert i 2006 (Paulsen 2006) og utgravd året etter (Kjos 2009).

En av kokegropene på Bjørgum, ca. 200 m nordøst for kirkestedet, ble datert til 120–410 e.Kr (romertid) (Paulsen 2006:2). Dette er den eneste C14-datering vi har fra sikre arkeologiske kontekster like rundt Hylestad kirkested. Gravene nord for kirkestedet er også blitt undersøkt arkeologisk og datert, men C14-dateringene herfra har usikker kontekst

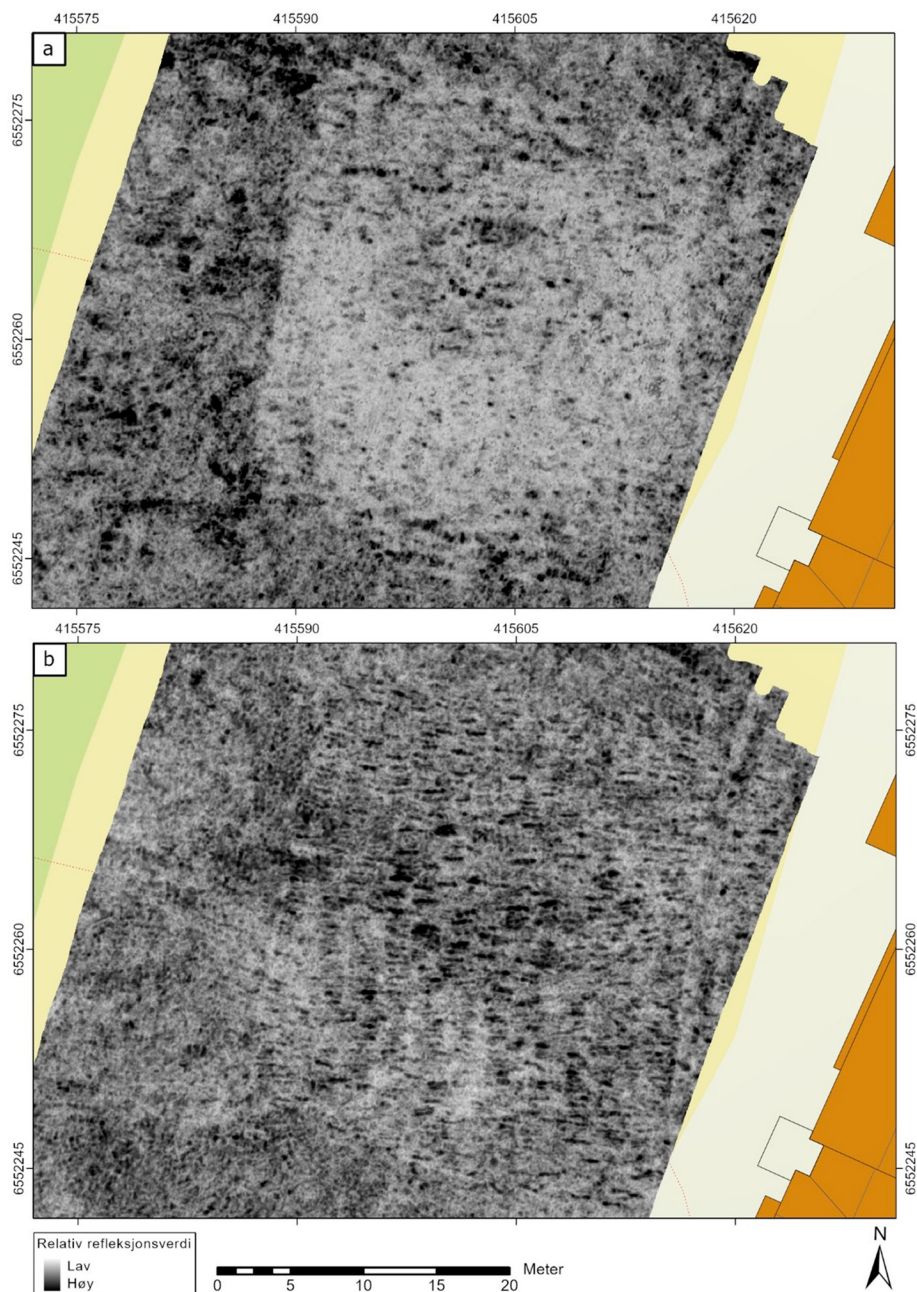
(Kjos 2009:13, 18). Det ble likevel funnet et rikt gjenstandsmateriale i gravene, inkludert fire pilspisser, en kniv med dekor av sølvtråd, hestebissel, tekstilfragmenter og en sigd. Ut fra gjenstandstypologien kan gravene dateres til etter ca. 500–1000 e.Kr (yngre jernalder/vikingtid) (Kjos 2009:13, 18). Gravene viste seg å være bemerkelsesverdig godt bevart, med tydelig markering i undergrunnen. Det er mulig det dreier seg om flatmarksgraver, som vil si at de ikke hadde markering på overflaten, og kanskje ble det også funnet en kammergrav. Det ble konkludert med at gravene med stor sannsynlighet er en del av et større gravfelt, som strekker seg sørover mot Bjørgum og nordover mot Hovet/Haugen (Paulsen 2006:11; Kjos 2014:94). Gravene på Hovet/Haugen er også typologisk datert til yngre jernalder. Hovet/Haugen har i tillegg C14-dateringer fra diverse groper, datert fra førromersk jernalder (ca. 500 f.Kr.–0) til folkevandringstid (ca. 375 e.Kr.–550 e.Kr.). Det er likevel ikke mulig å påvise noen direkte sammenheng i det arkeologiske materialet mellom Hylestad kirkested og Hovet/Haugen, selv om det må regnes som sannsynlig at den forhistoriske aktiviteten i området har strukket seg fra Bjørgum i øst til de nordvestlige delene av Hovet/Haugen. Det er nevnt ovenfor at et fellesnavn på området fra Kyrkjemo og nordover er Kyrkjebygd, eller bare Bygdi. Selve kirkestedet er ikke omfattet av denne benevnelsen, men vi må ta høyde for at de geografiske benevnelsene har forandret seg gjennom hundreårene.

Georadarundersøkelser av Hylestad kirkested

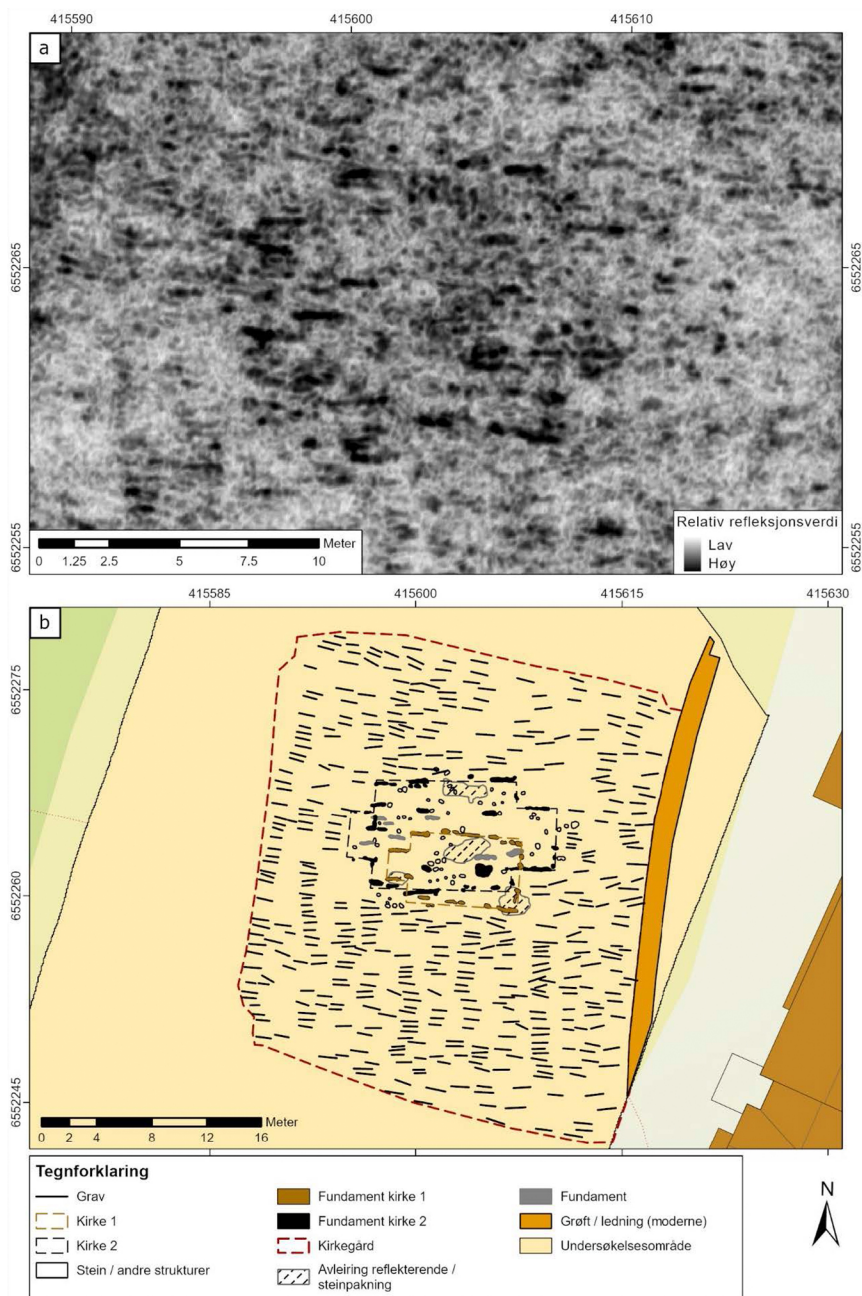
Selv om kildematerialet gir klare indikasjoner på hvordan området rundt Hylestad kirkested er blitt brukt, er det ikke mulig å trekke noen sikre konklusjoner basert på dette. Det ble derfor utført georadarundersøkelser på Hylestad kirkested i 2021 for å innhente supplerende informasjon. Denne metoden innebærer at man undersøker jordsmonnet ved å sende radarsignaler ned i bakken og deretter måler hvordan signalene reflekteres eller absorberes. Prinsippet er det samme som ved vanlig radarteknologi. En antenne føres over et område og sender og mottar radarsignaler. Disse signalene trenger igjennom bakken til energien i signalet er oppbrukt. Ved å måle tiden det tar for signalene å bli sendt ut og returnere til antennen, kan man danne et digitalt bilde av hva som befinner seg i jordsmonnet, inkludert arkeologiske strukturer (Conyers 2012, 2013). Det er derfor mulig å gjøre en arkeologisk undersøkelse helt uten å foreta fysiske inngrep i bakken.

Georadar ble tatt i bruk i Norge i løpet av 1990-tallet, og er deretter gradvis blitt innført som en arkeologisk metode i Norge (Gustavsén og Stamnes 2012:79–84). Mange av de tidligste undersøkelsene ble utført ved kjente middelalderske kirkesteder og klostre. Resultatene fra disse var derimot svært varierende. Det er siden blitt gjort flere undersøkelser på middelalderske kirke-, kloster- og ruinlokaliteter i Norge, mange med gode resultater. (Se Kristiansen mfl. 2022 for en detaljert gjennomgang.)

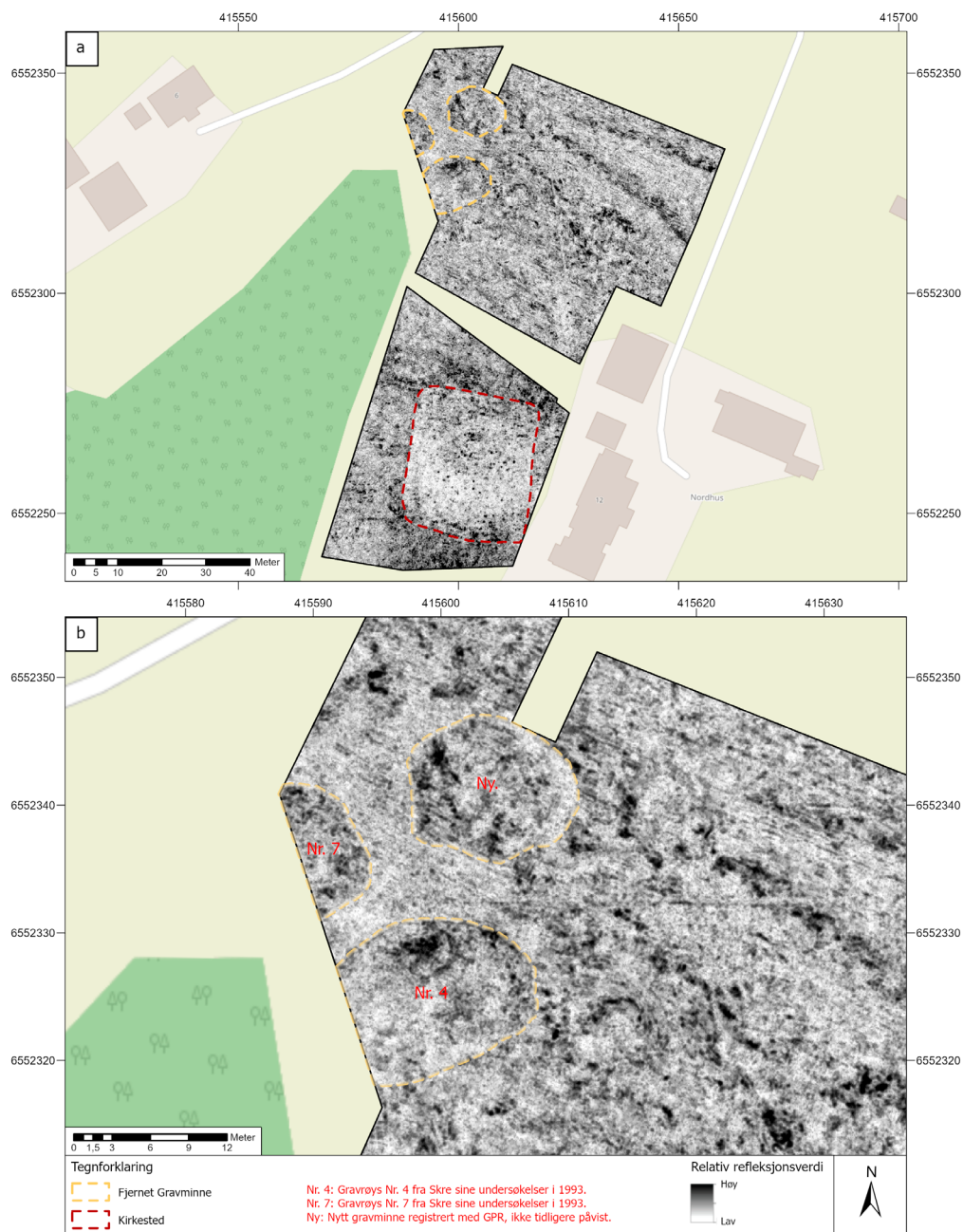
Til tross for varierte resultater har georadar vist seg som en velegnet metode for undersøkelse av kirkesteder. Dette skulle igjen vise seg å være tilfelle ved georadar-undersøkelsene av Hylestad kirkested. Hele kirkestedets antatte plassering ble undersøkt samt den tilhørende dyrkede marken lenger nord. I de ferdige dataene var det mulig å se spor i form av rester etter minst to kirkebygg og over 430 enkeltgraver. I tillegg var hele kirkegården synlig i den generelle bakgrunnsresponsen som et kvadratisk omriss på ca. 30 x 30 m (figur 7–8). De første gravene og rester av kirkegården kunne sees allerede like under overflaten. Generelt var det svært god kontrast mellom de ulike anomaliene og derfor god synlighet på enkeltstrukturer (figurene 6–7) (Kristiansen mfl. 2022:89–93).

Figur 7. Georadardata fra Hylestad. a) Dybdeskive 10–30 cm under overflaten. Form og størrelse på kirkegården er tydelig definert av homogene, absorberende masser. b) Dybdeskive 45–70 cm under overflaten. Enkeligraver er synlige som smale, avlange strukturer med reflekterende egenskaper. Kartgrunnlag: Statens kartverk. Fra: Kristiansen mfl. 2022. Figur av E. Nau, 2022. Hentet fra: <https://doi.org/10.5617/pt.10050>. CC BY-SA 4.0.

Figur 8. Georadardata fra Hylestad. a) Detalj av dybdeskive fra 45–55 cm under overflaten som viser geofysiske anomalier tolket som rester etter to kirker. b) Tolkingskart Hylestad. Kartgrunnlag: Statens kartverk. Fra: Kristiansen mfl. 2022. Figur av E. Nau, 2022. Hentet fra: <https://doi.org/10.5617/pt.10050>. CC BY-SA 4.0.

Figur 9. Georadardata fra Hylestad. a) Oversikt fra dybdeskive 15–20 cm under overflaten som viser geofysiske anomalier tolket som fjernede gravhauger i nord, og kirkestedet i sør. b) Detaljer fra dybdeskive 15–20 cm under overflaten, de tre fjernede gravhaugene sees med klart definerte sirkulære former. Kartgrunnlag: OpenStreetMap (and) contributors, CC-BY-SA. Kart av K. Hillesland.

Gravene fremstod på dataene som absorberende (hvit farge, figurene 7–8) eller kraftig reflekterende (svart farge, figurene 6–7) rektangler på ca. 2 m lengde (figurene 7–8). De ble tolket som graver på grunn av sin geometriske form, deres store antall og orientering fra øst mot vest, som er en vanlig orientering for kristne graver fra middelalderen (Kristiansen mfl. 2022:89–93). Midt på kirkegården var det også synlig en anomali med mål i flaten på ca. 9 x 15 m. Anomalien hadde samme orientering som kirkegården fra øst mot vest, og skilte seg ut fra øvrige anomalier på stedet. Strukturen ble tolket som spor etter kirkebygg (figurene 7–8) (Kristiansen mfl. 2022:89–93).

Det ble i tillegg funnet flere mulige strukturer innenfor anomalien, tolket som stolpehull eller fundamentering, og ut fra mønstre mellom disse strukturene var det mulig å skille ut to mulige kirkebygg. Det minste byggets grunnplan ble målt til ca. 5 x 10 m, med et inngangsparti mot vest på ca. 2 x 1,5 m. Det største bygget hadde et grunnplan på ca. 8 x 15 m, derav et mulig kor mot øst på ca. 3 x 4,5 m og et inngangsparti mot vest på 2 x 3,5 m (se Hillesland 2021; Kristiansen mfl. 2022:89–93).

I området rundt kirkestedet ble det også funnet klare anomalier i georadardataene etter det forhistoriske gravfeltet, nevnt i Skres innberetning fra undersøkelsene på kirkestedet i 1983 (Skre 1983). Det ble oppdaget totalt 3 omriss etter fjernede gravhauger (figur 9), sett som store sirkulære former med en diameter på mellom 10 og 15 m (Hillesland 2021:19). Trolig er det omriss av fotgrøfter som kommer frem. I tillegg ble det funnet spor etter to mindre graver like ved, men disse var mer usikre (Hillesland 2021:19).

Hylestad i nytt lys – vurdering av kildematerialet

Hylestads kronologi og bruk

Når vi nå ser hele kildematerialet samlet, kan vi se en forholdsvis klar kronologi for kirkestedet og det nærliggende området. Historien begynner i forhistorisk tid. De eldste dateringer fra området finner vi på Bjørgum, hvor det foreligger en datering av en grop med ukjent funksjon til 120–410 e.Kr. Det er ingen direkte sammenheng mellom denne og kirkestedet på Hylestad, men mest sannsynlig stammer dateringen fra en eldre boplass.

Dateringer fra Hovet lenger mot nord har også gitt C14-dateringer til samme periode som på Bjørgum, men her strekker dateringene seg fra førromersk jernalder frem til folkevandringstiden. Dateringene er tatt fra en kokegrop (til matlaging) (ID: 100933-2: 150 f.Kr–130 e.Kr.) og en nedgravning (ID: 100938: 260–30 e.Kr.) med innhold av slag (fra jernproduksjon) (Paulsen 2006:2). De arkeologiske sporene hører sannsynligvis til en bosetning, og muligens kan vi derfor tolke dette slik at gravfeltene i området ble etablert en gang i løpet av romertiden. Siden området også inneholder mulige flatmarksgraver, som var mer vanlig i førromersk jernalder, kan det være at gravfeltet strekker seg enda lenger tilbake i tid.

Ser vi på de utgravde gravene rett nord for kirkestedet, vitner gjenstandsmaterialet om at disse stammer fra 500-tallet e.Kr. og muligens frem til vikingtiden. Dermed kan vi allerede se bosetningen i området over en periode på 1000 år, med kontinuitet fra førromersk jernalder frem til vikingtid. Vikingtiden i Norge slutter ca. 1066 e.Kr., og ca. 100 år etter ble Hylestad kirkested etablert. Av de muntlige beretningene fra kildematerialet vet vi at mange førkristne gravhauger fortsatt var synlige på overflaten i denne perioden, siden mange av disse ble fjernet tidlig på 1900-tallet. Etter denne tid fortsetter kirkestedets historie som vist av de historiske kildene i gjennomgangen ovenfor.

Det er likevel grunn til å tro at bosetningen i området er eldre. Ukjent av hvilken grunn, men i Setesdal er det mange registrerte boplasser fra steinalderen. Deretter er det ganske sparsomt med funn fra før romertid/folkevandringstid. Noe av forklaringen må tilskrives at man i stor grad snakker om løsfunn. I forbindelse med de større utgravningene på Moi i Bygland i 2007 og på Langeid i 2011 ble det foretatt arkeologiske undersøkelser av bosetningsspor som gav flere dateringer på bronsealderbebyggelse og på Langeid også fra neolitisk tid (Reitan 2009:21; Wenn 2016:149–150). Lignende undersøkelser på Hovet/Haugen og Bjørgum ville sannsynligvis også ha gitt andre og eldre dateringer, men inntil videre må vi regne spørsmålet om eldre bosetning rundt Hylestad kirkested som uavklart.

Hva sier georadarundersøkelsen?

Georadarundersøkelsen presentert i kildegjennomgangen er den største undersøkelsen som er gjort på Hylestad kirkested i nyere tid, og resultatene gir rom for nye og utvidede tolkninger av kirkestedet når en sammenligner dem med de arkeologiske og historiske kildene. Georadarundersøkelsen konkluderer med at Hylestad kirkested, med kirke(r) og kirkegård, ligger plassert der man tidligere antok at det hadde ligget (Hillesland 2021:19). Likevel er avgrensningen av kirkestedet noe annerledes enn tidligere antatt, og orienteringen er også litt annerledes, men vi har nå en nøyaktig kartfesting av kirkestedet og dets utbredelse.

Det ble som nevnt funnet to anomalier etter kirkebygg. De to ligger plassert over hverandre, og vi kan si at de to kirkene har vært oppført på det samme stedet på kirkegården, med lik orientering, fra vest mot øst. Det må likevel sies at kronologien til disse to bygningene er noe usikker. Det kan heller ikke utelukkes at begge de to kirkebyggene som er funnet, representerer eldre bruksfaser av kirkestedet, og at den yngste kirken, som ble oppført på 1600-tallet, ikke er synlig i de geofysiske dataene. Sett sammen med de historiske kildene tror vi uansett at anomaliene som ble funnet, representerer stavkirken og den nye kirken som ble bygd på 1600-tallet (Hillesland 2021:19; Kristiansen mfl. 2022:89–93). I denne sammenheng kan det sies at målene på anomalien er de samme som beskrives i de historiske kildene. Sammenligner vi dette videre med de utgravde kirkestedene på eksempelvis Åknes, Sånum og Faret, ser vi store likheter mellom de geofysiske anomaliene og utbredelsen i plan på de utgravde kirkebyggene (Brendalsmo og Stylegar 2003; Reitan 2006), som ytterligere forsterker tolkningen om at det er kirkebyggene som er funnet med georadar på Hylestad.

Det store antall graver som ble funnet i georadardataene, ligger spredt utover hele kirkegården. Mange av anomaliene ser ut til å være systematisk anlagt i rekker, mens andre virker mer tilfeldig plassert. Dette vitner klart om ulike bruksfaser på kirkegården, der det i noen tider har vært systematisk plassering av graver i rekker, mens det i andre tider har vært mer tilfeldig plassering. Dette tyder på at organiseringen av kirkegården forandret seg minst én gang i løpet av kirkestedets levetid (Hillesland 2021:19; Kristiansen mfl. 2022:89–93). Vi kan likevel anta at det finnes langt flere graver på kirkegården enn det som er mulig å observere i dataene, da gravlegginger på kirkegården over lang tid har ført til store forstyrrelser i jordsmonnet, og gjør det vanskelig å skille ut flere enkeltgraver i dataene (Kristiansen mfl. 2022:89–93).

Georadarundersøkelsen gir også supplerende informasjon om det forhistoriske gravfeltet nord for kirkestedet. Som nevnt tidligere ble majoriteten av alle gravhaugene i området fjernet i nyere tid, og er ikke lenger synlige på overflaten (Skre 1983). Om vi bruker nummereringen til undersøkelsene fra 1983 (Skre 1983:12), kan vi telle syv gravminner i direkte

nærhet av undersøkelsesområdet. Vi ser videre at gravene nr. 3, 7 og 4 grenser til området undersøkt med georadar (figur 5). Grav nr. 3 ligger noe utenfor undersøkelsesområdet, og er ikke synlig verken i georadar-dataene eller på overflaten. Gravene nr. 4 og 7 sammenfaller derimot med to sirkulære anomalier i de ferdigstilte georadar-dataene (Hillesland 2021:19), og mest sannsynlig er det disse to gravene som er gjenfunnet med georadar. Den siste graven, som ligger like øst for gravene nr. 4 og 7, er ikke tidligere registrert, og må ansees som et nytt funn. Det nevnes også at det ble funnet to mulige mindre gravhauger like ved, men at deres tolkning er usikker, samt enda en ny gravhaug som ble funnet med LIDAR i skogholtet like vest for kirkestedet (Hillesland 2021:19). Med bakgrunn i disse dataene kan vi telle syv gravminner fra undersøkelsene i 1983, tre utgravde gravminner på Kyrkjemo og fire mulige gravminner fra arbeidet i 2021. Totalt kan vi telle ca. 14 hedenske graver i direkte nærhet av Hylestad kirkested, og sannsynligvis hører de alle til det samme forhistoriske gravfeltet.

Et sentralt tema når man jobber med de historiske kildene fra Hylestad kirkested, er alle stedsnavnene og kirkestedets opprinnelse. Som man ser av kildematerialet, er det mange forskjellige stedsnavn innenfor et relativt lite område. Disse har endret seg over tid, og det kan gjøre tolkningsarbeidet vanskelig. Til tross for denne problematikken er det viktig å se de historiske kildene i sammenheng med georadarundersøkelsen fra 2021. De nye undersøkelsene med georadar verifiserer i noen grad det som kommer frem av mye av det tidligere kildematerialet. Beskrivelser av kirkestedet i historiske kilder og muntlige beretninger viser seg å være korrekte når det dreier seg om plassering og organisering av ulike elementer og bygninger på kirkestedet. Georadarundersøkelsen støtter også opp om og supplerer de resultatene som kom frem etter Riksantikvarens utgravning i 1984. Av denne grunn kan vi si at de historiske kildene for Hylestad kirkested nå har færre usikkerhetsmomenter knyttet til seg, og at de i større grad kan verifiseres som korrekte. Dette gjelder særlig de etterreformatoriske kildene og muntlige beretninger fra nyere tid. De eldste kildene må derimot fortsatt sees som noe usikre, siden vi har få kilder fra denne perioden, og da de kildene vi har, ofte har usikkerhetsmomenter knyttet til seg, eller generelt sett inneholder lite informasjon.

Avsluttende bemerkninger og videre forskning

De nye georadar-resultatene fra Hylestad er av god kvalitet, om enn ikke unik i norsk sammenheng. Som vi ser, bygger de opp om og støtter både de historiske og de arkeologiske kildene fra kirkestedet. Dette har på nytt gjort kirkestedet aktuelt for videre forskning. Selv om det havner noe på siden av denne artikkelens mål, er det flere sentrale spørsmål fra Hylestad som fortsatt står ubesvart. Et av disse vil være hvorvidt Hylestad kirkested og det omkringliggende gravfeltet har en tilknytning som innebærer plasskontinuitet knyttet til kult fra forhistorisk tid og inn i middelalderen. At et kirkested ligger i et område med så mange graver knyttet til førkristen tid, vitner om at dette området kan ha hatt rituell og hellig betydning før kirkestedet ble etablert. Slik sett kan kirkestedet sees som et mulig eksempel på kristen strategisk plassering av kirkebygg på eldre kultsteder.

I eldre forskning argumenteres det ofte for at kirker ble oppført på førkristne kultplasser ut fra kultiske stedsnavn av forhistorisk opphav (e.g. Bugge 1920; Arup 1925:148–149; Olsen 1926:231–232). Stedsnavn er en viktig kilde for å vurdere spørsmålet om plasskontinuitet (Olsen 1915, 1926; Sandnes 1969, 1987; Skre 1988, 1995; Nilsson 1992; Helleland 1996; Brendalsmo 2006), og stedsnavn kan belyse ulike sosiale og hierarkiske forhold (Hellberg 1986; Brink 1996, 1999; Vikstrand 2010). Det byr likevel på mange utfordringer, og i mange tilfeller

er det ingen relasjon mellom stedsnavn og områdets tidligere bruk (Ljungberg 1938:229; Bergner 1987:13).

For Hylestads del ser det ikke ut til å være noen sammenheng mellom stedsnavn og kirkested. Som tidligere nevnt er navnet Hylje knyttet til stedet, og det antas å være et tidligere gårdsnavn. Navnet skal ha sitt opphav i det gammelnorske hylr, som betyr en vannkulp, stillestående vann i bekk eller elv (Ryningen 1994:7). Det er tidligere foreslått at Hyljes og Hylestad kirkesteds opprinnelse finnes på nabogården mot nord, Hovet (gnr. 65) (Rygh 1905:224). Hovet blir derfor særlig relevant i denne sammenheng, siden navnet muligens stammer fra det norrøne ordet hov eller fra norrønt hof. Ordet henger sammen med horg, en norrøn betegnelse på et offersted i førkristen tid. Horg og hov er tett knyttet sammen i den forstand at begge er former for kultsteder (Lind 2007:107; se også Andréén 2002; Sanmark 2017). Sett i sammenheng med alle gravene i det samme området kan det regnes som plausibelt at Hovet/Haugen, like nord for Hylestad kirkested, kan ha utgjort en hedensk kultplass i forhistorisk tid. Spørsmålet om plasskontinuitet, stedsnavn og hedensk kultsted må likevel sees som uavklart for Hylestads del, og er et tema som er åpent for videre forskning. Det er heller ikke uvanlig at kirkesteder ble etablert på tidligere norrøne kultsteder (Ødegaard 2021:321–328). I eksempelvis Trøndelag, Sogn, Vestfold, Sunnhordaland, Hardanger og Agder er majoriteten av de middelalderske kirkestedene etablert nær hedenske gravfelt (Brendalsmo 1990:53; Ingvaldsen 1996:105; Birkenes 2004:116; Brendalsmo 1999:75; Brattekværne 2006:111–113; Brendalsmo 2006:139). Dette er en trend som var vanlig i store deler av Norge, og er ikke unik for Hylestad kirkested.

Et annet spørsmål i denne sammenheng er kirkestedets sosiale og maktpolitiske kontekst, samt hvem som grunnla kirkestedet. Nyere og eldre forskning har argumentert for at det var stormenn som bygde majoriteten av de første kirkestedene i Norge, og at det var en sammenheng mellom disse og stormenn og kongemakt (e.g. Ødegaard 2021). Ut fra de kildene vi har tilgjengelige fra Hylestad, er det ikke mulig å si noe sikkert om denne tematikken, og også dette står som et åpent spørsmål. Det arkeologiske materialet fra nærområdet kan likevel gi en pekepinn. Vi kan telle ca. 30 graver fra Hovet i nord til Bjørgum i sør. Dette inkluderer de nye gravene som er oppdaget med georadar, men ikke lokaliteter som har usikre og vage beskrivelser eller ikke er nærmere undersøkt. Om vi teller med slike lokaliteter, vil nok antallet graver være mye høyere. En lokalitet, ID: 12093-1 (Hovet), beskriver et røysfelt med et usikkert antall røyser som ble fjernet på 1920-/30-tallet, hvor det ble funnet sverd og spyd.

Størrelsen på gravfeltet på Hovet må ansees å være betydelig om vi regner med alle de uavklarte lokalitetene, og at det strekker seg over et stort område. Gravfelt kan tolkes som en politisk arena hvor makt ble etablert og konsolidert (Hedeager 1990). Både gravhaugers størrelse, deres inventar og antall begravelser kan sees som forsøk på maktableringer (Myhre 2003). Det hevdes også at kammergraver av den typen som ble utgravd på Hovet, var forbeholdt mennesker med makt og status (Stylegar 2005:174). Om vi ser på gjenstandsmaterialet som er funnet i mange av gravene på Hovet, vitner det om at det var flere høystatusgraver som ble anlagt i området mellom Hovet og Hylestad kirkested. Særlig sverdet fra ID: 12093-1 vitner om dette, da sverd ofte regnes som en statusmarkør i eldre tid (e.g. Martens 2021:25). Det argumenteres også for at kniven med sølvtråd-dekor fra Kyrkjemo/Hovet er en statusmarkør (Kjos 2014:96). Ut fra de «praktgjenstander» som er funnet, og gravfeltets størrelse og utbredelse i landskapet, kan det regnes som sannsynlig at det var en maktelite i området rundt Hylestad kirkested, i hvert fall i jernalderen. Hvorvidt det var de samme

som anla kirkestedet noen hundre år senere enn de yngste gravhaugene på Kyrkjemo, er det likevel ikke mulig å si noe sikkert om ennå. Videre forskning på Hylestad kirkested og dets omkringliggende områder vil derfor være nyttig for å sette kirkestedet inn i en bredere regional, sosial og politisk kontekst.

Hylestad gjenoppstår

Da kirkestedet på Hylestad skulle flyttes på 1800-tallet, var hovedårsaken at de fleste i sognet da bodde på vestsiden av Otra. Folketallet hadde dessuten økt fra 357 personer i 1801 til ca. 630 i 1839 (Jansen og Ryningen 1994:181). Ved å bygge den nye kirken nær postveien, som i dag heter riksvei 9, unngikk flertallet av innbyggerne den brysomme roturen over elven.

Den rollen kirkestedet spilte i forhistorisk tid, middelalder og tidlig historisk tid, hadde uansett grunn gradvis forsvunnet. Kjennskap til kirkestedet har likevel vært til stede i bygda over en svært lang periode. Selv etter at det gikk ut av bruk, har det fortsatt vært en følelse til stede i Hylestad om den viktige rollen området har spilt, og alle de menneskene som var gravlagt på stedet. Gjennom muntlige tradisjoner og historier, samt elementer på overflaten, var det lenge mulig å peke ut den omtrentlige plasseringen til kirkegården og gravplassen til en stor del av bygdas forfedre. Det var også gjennom lokalt engasjement at området ble fredet.

Den samme interessen var også årsaken til at det ble utført georadarundersøkelser av kirkestedet, etter initiativ fra stiftelsen Setesdal stavkyrkje, som har planer om å bygge en

Figur 10. Modell av den planlagte rekonstruksjonen av «Setesdal stavkyrkje» laget av Marton Laksesvela, Øyvind Jacob og Øyvind Mauren. Modellen er i målestokk 1:10, og er fotografert på tomten utenfor Setesdalsmuseet der byggingen skal foregå. Foto: Øyvind Jacob.

rekonstruksjon av en stavkirke. Den nye kirken skal på den andre siden av Otra-elven, rett overfor kirkestedets opprinnelige plassering. Prosjektet, som startet som et lokalt initiativ, har utviklet seg til et nasjonalt prosjekt (Norsk håndverksinstitutt 2023). Rekonstruksjonen vil følge tradisjonelle byggemetoder, inkludert bruk av hest og øks, lokale tømmerressurser og håndverkstradisjoner. Prosjektet handler ikke bare om å rekonstruere stavkirken, men om å opprettholde en byggetradisjon som er i ferd med å gå tapt, og er derfor et historisk og kulturelt viktig prosjekt. Rekonstruksjonen vil baseres på Borgund stavkirke i Lærdal i Vestland fylke. Med de nye georadardataene vil det nå også være mulig å gjøre en mer nøyaktig rekonstruksjon av hvordan Hylestad stavkirke faktisk så ut.

Målet med denne artikkelen var å presentere resultatene fra de nye georadarundersøkelsene på Hylestad og på nytt gjennomgå det tidligere kildematerialet fra kirkestedet. Grunnen til det var at det tidligere kildematerialet bærer preg av å være oppstykket og fragmentarisk. Målet med artikkelen var derfor å gi en samlet og kronologisk presentasjon av det tilgjengelige historiske og arkeologiske materialet fra Hylestad. Artikkelen presenterer det kildematerialet som er tilgjengelig fra kirkestedet i dag og fra nærområdet rundt. Det tas likevel forbehold om at det fortsatt kan finnes kilder vi ikke har tatt med her, og visse kilder er også kortet ned til referanser her.

Ved å se på det samlede kildematerialet har vi skissert Hylestads kronologi og bruk fra forhistorisk til historisk tid. Vi ser at den menneskelige aktiviteten i området går langt tilbake i tid, men at bruken trolig har variert mye frem til kirkestedet ble anlagt i middelalderen. Samtidig gjenstår det å svare på flere viktige spørsmål knyttet til kirkestedet, blant annet dets sosiale og maktpolitiske rolle eller andre aspekter som har falt utenfor målet med denne artikkelen.

Vårt hovedmål var å diskutere hvordan de nye geofysiske undersøkelsene kan gi et mer utfyllende bilde av de eksisterende arkeologiske og skriftlige kildene fra Hylestad. Vi ser at georadarundersøkelsene har bidratt med viktig innsikt, og at vi har svart på våre problemstillinger. Det ble påvist hele to kirkebygg med eksakt plassering. Middelalderens kirkegård med et stort antall graver er nøyaktig påvist. I tillegg har georadar sammen med de andre kildene gjort det mulig å rekonstruere deler av det rituelle landskapet fra jernalderen og middelalderen på Hylestad kirkested, som ble ødelagt av det moderne jordbruket, på en ikke-destruktiv måte. Samlet sett kan vi si at vi har fått en grundigere forståelse av kirkestedet. Når det nå er planlagt en rekonstruksjon av kirkestedet, kan vi si at Hylestad stavkirke på flere måter gjenoppstår som et viktig nasjonalt symbol for Setesdal og Norge.

Takk

Vi vil takke stiftelsen Setesdal stavkyrkje og Setesdalsmuseet for deres støtte og engasjement for å bevare og formidle Setesdals rike kulturarv, som har vært en avgjørende faktor for denne forskningen. Vi vil også takke Agder fylkeskommune for deres tilskudd som muliggjorde georadarundersøkelser av Hylestad kirkested.

Videre vil vi takke Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger (AM, UiS) for forskningsmidler og Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) for faglig veiledning, støtte og tilgang til ressurser.

Til sist vil vi takke Grethe Moëll Pedersen og Volker Demuth for faglige innspill i skriveprosessen med denne artikkelen.

Litteratur

- DN: *Diplomatarium Norvegicum. Oldbreve til kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen*. Utgitt av Christian Christoph Andreas Lange, Carl Richard Unger mfl. 1874–2001. 23 bind. Christiania/Oslo.
- PN: *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger*. Førte under Tiende-Opkrævningen i Norden 1282–1334 / udgivne efter Offentlig Foranstaltning ved P.A. Munch; med et Anhang af Diplomer. Christiania 1864
- Andrén, Anders
- 2002 Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. I *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*, redigert av Kristina Jennbert, Anders Andrén og Catharina Raudvere, s. 299–333. Nordic Academic Press, Lund.
- Arup, Erik
- 1925 *Danmarks historie. Første bog. Land og folk til 1282*. H. Hagerups Forlag, København.
- Bergner, Barbro
- 1987 Hedniska kultplatser och kristna kyrkor i Storsjöbygden. *Medeltidsarkeologiska föreningen 1987. H. 4*:12–32.
- Bertelsen, Dag
- 2002 Kirkelandskapet i middelalderen. Nasjonale klenodier. *Fortidsminneforeningen, årbok 156*:163–174.
 - 2016 *Kirker i glemselens slør: søkelys på kirkelandskapet i middelalderen*. Eget forlag, Jakobsli.
- Birkenes, Lars Øyvind
- 2004 Gard, grav og kyrkje. Ei arkeologisk analyse i Hardanger-regionen. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen, Bergen.
- Björgum, O
- 1977 Personlig brev til Knut K. Homme. Brevkorrespondanse, Hamar, 1977.
- Blom, Peter
- 1896 *Beskrivelse over Valle Prestegjeld i Sætersdalen med dets prestehistorie og sagn*. Oplændingens Trykkeri. 1896, Gjøvik.
- Brattekværne, Cathrine
- 2006 Kirkesteder i Indre Sogn. En arkeologisk analyse av religionsskiftet, med utgangspunkt i kirkesteder i Indre Sogn. Upublisert masteravhandling i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Brendalsmo, Jan
- 1990 Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor – hvor ble kirkene bygd og hvorfor? Skisse til problemstillinger omkring kirkebyggeriet. I *Vestfoldkirkene – bygning, landskap og samfunn*, redigert av Jan Brendalsmo og Erik Veia, s. 37–57. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg nr. 3. Riksantikvaren, utgravningskontoret for Tønsberg, Tønsberg.
 - 1999 Middelalderens steinkirker fra Tjølling til Holt. Bamble gjennom tidene. *Årsskrift*, s. 61–87.
 - 2006 *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Unipub forlag, Oslo.
 - 2009 Kirkens gårder. Forholdet mellom kirker og gårdstun i norsk middelalder. I *Den tapte middelalder? Middelalderens sentrale landbebyggelse*, redigert av Jes Martens, Vibeke Vandrup Martens og Kathrine Stene, s. 81–88. Varia 71. Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen, Oslo. Collegium Mediaevale.
- Brendalsmo, Jan og Frans Arne Stylegar
- 2003 Om kirkesagn og ødekirker: Muntlig tradisjon og stedsnavn som kilder for kirkeforskningen. *Hikuin*. Årg. 30. Nr. 30.
- Brendalsmo, Jan og Jan-Erik G. Eriksson
- 2015 De middelalderes sakrale stedene. I *Faglig program for middelalderarkeologi. Byer, sakrale steder, befestninger og borger*, redigert av Live Johannesen og Jan-Erik G. Eriksson, s. 97–138. Riksantikvaren, Oslo. <https://doi.org/10.5617/pt.7174>

- Brink, Stefan
- 1996 Political and Social Structures in Early Scandinavia [1]. A Settlement-historical Pre-study of the Central Place. *Tor* 28:235–281. <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn%3Anbn%3Ase%3Auu%3Ada-42273>
- 1999 Fornskandinavisk religion – förhistoriskt samhälle. I *Religion och samhälle i det förkristna Norden*, redigert av Ulf Drobin. Odense Universitetsforlag.
- Bugge, Anders
- 1920 Tingsteder, gilder og andre gamle mittpunkter i de norske bygder. *Historisk tidsskrift* 5.R. Bind IV:97–152, 195–252.
- 1953 *Norwegian Stave Churches*. Dreyers Forlag. Oslo.
- Conyers, Lawrence. B
- 2012 *Interpreting Ground-penetrating Radar for Archaeology*. Walnut Creek, CA, Left Coast Press, Inc. <https://doi.org/10.1017/s0002731600002869>
- 2013 *Ground-penetrating radar for archaeology. 3rd Edition ed. Geophysical methods for archaeology*. AltaMira Press, Plymouth, United Kingdom. <https://doi.org/10.1002/arp.1518>
- Grågåås
- 1620 *Stavanger stifts og domkapitels jordebok ca. 1620*. Redigert av K.O. Hodne. Utgitt av Agder Historielag i samarbeid med Statsarkivet i Kristiansand. Kristiansand 1986.
- Gustafson, Lil, Tom Heibreen og Jes Martens (red.)
- 2005 *De gåtefulle kokegropene*. Oslo: Varia 58 Kulturhistorisk museum, Fornminneseksjonen.
- Gustavsen, Lars og Arne Stamnes
- 2012 Arkeologisk geofysikk i Norge – En historisk oversikt og statusvaluering. *Primitive tider*. Nr 14. 2012:77–94. <https://doi.org/10.5617/pt.7225>
- Hauglid, Roar
- 1973 *Norske stavkirker – Dekor og utstyr*. Dreyers Forlag. Oslo.
- Hedeager, Lotte
- 1990 Danmarks jernalder: mellem stamme og stat. Ph.d.-avhandling, Aarhus universitet.
- Hellberg, Lars
- 1986 Hedendomens spår i uppländska ortnamn. *Ortnamnssällskapets i Upplands årsskrift*, s. 40–71.
- Helleland, Botolv
- 1996 Ullins vang og Njords hov. Heidne gudar på kyrkjebakken? I *Fra hedendom til kristendom. Perspektiver på religionsskiftet i Norge*, redigert av Magnus Rindal, s. 125–140. Ad Notam. Gyldendal AS, Oslo.
- Hillesland, Kristoffer
- 2021 *Geofysiske undersøkelser ved Hylestad stavkirke. Valle kommune, Setesdal. Arkeologisk museum, UiS, Stavanger* (Arkeologisk rapport, 2021_21). Universitetet i Stavanger. <https://hdl.handle.net/11250/2829128>
- Hoftun, Oddgeir
- 2004 *Stavkirkene – og det norske middelaldersamfunnet*. Borgen, Copenhagen.
- 2008 *Kristningsprosessens og hersermaktens ikonografi i nordisk middelalder*. Solum forlag, Oslo.
- Hylestad sokneråd
- 1983 Otredal prosti. fredning av tidligere kirkegard på Bjørgum i Valle kommune. 117A/83/POR/MS. Brevkorrespondanse mellom Otredal prosti og soknerådsformann Torleiv A. Bjørgum. Valle kommune rådmannen 3.08.1983.
- Ingvaldsen, Lilli. M
- 1996 *Kirkene i søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her og av hvem?* Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Bergen. Bergen.
- Jansen, Leonhard Bjarne
- 1989 Hylestad kyrkje. I *Hylestad kyrkje 150 år*, redigert av Evind, J. Hovet og Leonhard Bjarne Jansen, s. 10–23. Festskrift, Hylestad 150 år.

- Jansen, Leonhard Bjarne og Alfred Rynningen
1994 *Valle kommune. VII Kultursoge*. Valle kommune, 1994.
- Kjos, Ole
2009 Bjørgum 67/3 Hovet 65/1,6 og Nomeland 64/5, Valle kommune, Aust Agder. Arkeologisk rapport, saksnr. 06/14358. Kulturhistorisk museum. Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-70739>
2014 Gravskikken i yngre jernalder. I *Spor i Setesdalsjord*, redigert av Leonhard Bjarne Jansen, Ingvild Paulsen og Nils Ole Sundet, s. 87–99. Bokbyen forlag, Tvedestrand.
- Knudsen, Trygve, Hallvard Lie, Johan Schreiner og Didrik Arup Seip
1963 *Kirkegårder. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bind 8:391–399. Gyldendal. Oslo.
- Kristiansen, Monica, Kristoffer Hillesland, Erich Nau, Lars Gustavsen, Bjarne Gaut og Anne Herstad
2022 Kartlegging av middelalderske kirkesteder i Norge med georadar. Resultater fra Furulund, Hylestad og Habbarstad kirkesteder. *Primitive tider* 24:81–102. <https://doi.org/10.5617/pt.10050>
- Lind, Idar
2007 *Norrøn mytologi frå A til Å. 2. utg.* Samlaget, Oslo.
- Ljungberg, Helge
1938 *Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över det nordiska religionsskiftet under vikingatiden. Nordiska texter och undersökningar* 11. Hugo Gebers Förlag/Levin & Munksgaard, Stockholm/København.
- Kirkeordning for Den norske kyrkja
2020 Endringsregler (LOV-2020-12-17) Lovdata. Kirkeordning for Den norske kirke - Lovdata.
- Martens, Irmelin
2021 *Viking Age Swords from Telemark, Norway: An Integrated Technical and Archaeological Investigation*. Cappelen Damm Akademisk, Oslo. <https://doi.org/10.23865/noasp.145>
- Myhre, Bjørn
2003 Borregravfeltet som en historisk arena. *Viking* 64:49–77.
- Nilsson, Bertil (red.)
1992 *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid. Publikationer Projektet Sveriges kristnande* 1. Lunne böcker, Uppsala.
- Norsk håndverksinstitutt
2023 *Å bygge stavkirke fra bunnen av*. Prospekt og prosjektskisse. Rekonstruksjon av Borgund stavkirke 2023–2029.
- Oldsaksamlingen
2000 *Middelaldersalen i Historisk museum*. Universitetets kulturhistoriske museer.
- Olsen, Magnus
1915 *Hedenske kultminder i norske stedsnavne* 1. Videnskabsselskapet i Kristiania 2, Historisk-filosofisk klasse 1914 No 4. I kommisjon hos Jacob Dybwad, Kristiania.
1926 *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn sosialt og religionshistorisk belyst* Institutt for sammenlignende kulturforskning 9a, serie A, forelesninger, Oslo.
- Ose, Eivind
1957 Prestegarden som kom bort. Hylje i Hylestad. *Norges Bondelags diplom 1957. Årsskrift 1957*. Nr. 36. Agder Historielag.
- Paulsen, Ingvild
2006 Vannforsyning, Hovet-Nomeland. Arkeologisk rapport. Saksnr. 04/385. Aust-Agder fylkeskommune. Arkeologiske Rapporter - Kulturminnevern (agderfk.no).
- Reitan, Gaute
2006 Faret i Skien – en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i tidlig kirkearkitektur. *Viking* 69:251–275.
- Rex, F
1725 *Skjøde for Almuen af Hyllestad paa Hyllestad Annex-Kirke i Raabygdelaugget for 100 Rdlr. D.C.* Skjøte. Frederiksberg.

Riksantikvaren

- 1981 Riksantikvaren journal 4123. Brevkorrespondanse. Oslo. 1981.
- 1982 Riksantikvaren journal 4206. Brevkorrespondanse. Oslo. 1982.
- 2020 Forvaltning av middelalderse kirkesteder. Elektronisk dokument, Forvaltning av middelalderse kirkesteder – Riksantikvaren, besøkt 22.08.2024.

Rygh, Oluf

- 1898 *Norske Gaardnavne. Oplysninger samlede til Brug ved Matrikelens Revision. Forord og Indledning.* Cammermeyers Boghandel, Kristiania.
- 1905 Hylestad sogn. I *Norske Gaardnavne, redigert av A. B Larsen*, bind 8, Nedenes Amt. Aust-Agder. W.C Fabritius & Sønner A/S, Kristiania.

Ryningen, Alfred

- 1985 Hylje.I *Valle kommune: Gards- og ættesoge Hylestad*, bind 2, s. 7–12. Valle kommune.

Sandnes, Jørn

- 1969 Fylkeskirkene i Trøndelag i middelalderen. En del notater og detaljmateriale. *Årbok for Trøndelag 1969*:116–136.
- 1987 Hedensk kultus og kristen kirke. Noen refleksjoner om kultkontinuitet ut fra plasseringen av enkelte kirker i Nord-Trøndelag. I *Festskrift til Alfred Jakobsen*, redigert av Jan Ragnar Hagland, Jan Terje Faarlund og Jarle Rønhovd, s. 144–152. Tapir, Trondheim.

Sanmark, Alexandra

- 2017 *Viking Law and Order. Places and Rituals of Assembly in the Medieval North* Edinburgh University Press, Edinburgh. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9781474402293.001.0001>

Skre, Dagfinn

- 1983 Om prøveundersøkelse på Hylestad kirketuft på Nordihus Bjørgum gnr. 67 bnr. 4 Valle kommune, Aust-Agder. Arkeologisk rapport, datert 18.juli 1983. Riksantikvaren.
- 1988 Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsenheter i middelalderens kirkebygning i Sør-Gudbrandsdalen. *Riksantikvarens rapporter 16*.
- 1995 Kirken før sognet. Den tidligste kirkeordningen. I *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*, redigert av Hans Emil Lidén, s. 170–233. Universitetsforlaget, Oslo.

Stylegar, Frans Arne

- 2005 Kammergraver fra vikingtid i Vestfold. *Fornvännen* 100(3):161–177. <https://pub.raa.se/dokumentation/9f240fc5-b729-48f9-89b8-6ad7eaf45b5e>

Vikstrand, Per

- 2010 Ortnamn och den äldre järnålderns högstatusmiljöer. I *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern. Kultplatser. Nr. 5. Två seminarier arrangerade av Stockholms län*, redigert av Peter Bratt og Richard Grönwall. Stockholms läns museum, Stockholm.

Wenn, Camilla Cecilie

- 2016 Rv. 9. Krokå-Langeid. Del I. Bosetningsspor, produksjonsspor og dyrkingsspor fra mesolitikum, jernalder og middelalder. Arkeologisk rapport, saksnr. 2009/5660. Kulturhistorisk museum, UiO. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-53870>
- 2016 Rv. 9 Krokå-Langeid. Del II. Gravfelt fra vikingtid. Kulturhistorisk museum 2016. Arkeologisk rapport, saksnr. 2009/5660. Kulturhistorisk museum, UiO. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-53871>

Ødegaard, Marie

- 2021 *Retten landskap. Tingsteder og rettskretser i Viken i jernalder og middelalder.* Cappelen Damm Akademisk, Oslo. <https://doi.org/10.23865/noasp.139>

Østmo, Einar og Lotte Hedeager

- 2005 *Norsk arkeologisk leksikon.* Pax Forlag AS. Oslo.